

Jiří Macháček, Petr Dresler, Renáta Přichystalová, Vladimír Sládek, *Břeclav-Pohansko VII. Kostelní pohřebiště na Severovýchodním předhradí*, Brno 2016, ss. 506

Stulecia IX i X to czas dynamicznych zmian w środkowo-wschodniej Europie, w wyniku których doszło do ukształtowania się państw słowiańskich. Jedną z takich struktur politycznych było państwo wielkomorawskie z centrum w dorzeczu Morawy i Dyji. Bogata problematyka związana z jego powstaniem i rozwojem, etapami ekspansji terytorialnej, procesem chrystianizacji oraz recepcją inhumacji od lat przykuwa uwagę mediewistów. Wśród istotnych ośrodków wielkomorawskich, oprócz Starého Města czy Mikulčic, można wymienić także Pohansko koło Břeclavia. Cmentarzysku odkrytemu w obrębie północno-wschodniego podgrodzia tej ostatniej aglomeracji poświęcona jest recenzowana w tym miejscu publikacja¹. Opracowanie ukazało się w ramach serii, na kartach której omawiane są wyniki badań realizowanych w obrębie tego ośrodka². Monografia składa się z szesnastu numerowanych rozdziałów, licząc wraz ze wstępem, katalogiem, zestawieniem podpisów pod tablicami i literatury oraz dodatkowych dwóch bez numeracji, w których zawarto wykaz zastosowanych skrótów oraz podsumowanie w języku angielskim. Publikację uzupełnia bogata szata graficzna, począwszy od planów całego ośrodka, poprzez zdjęcia i ryciny grobów, aż po ryciny zabytków, w tym także dokumentację rentgenowską wybranych artefaktów. Szczególnie cenne są plany miejsca grzebalnego

przedstawiające lokalizację odkrytych źródeł i wyniki analiz. Ułatwiają one czytelnikowi percepcję rezultatów całego studium. W częściach analitycznych i syntetycznych opracowania umieszczono łącznie 142 ryciny i 45 tabel. W katalogu zawarto ryciny z planami sytuacyjnymi poszczególnych grobów (numery 143-296) oraz 133 tablice przedstawiające: układ szkieletu w grobie wraz z wyposażeniem (numery 1-56), dokumentację fotograficzną artefaktów razem ze zdjęciami rentgenowskimi wybranych zabytków (numery 57-70) oraz dokumentację fotograficzną grobów (numery 71-133).

Spektrum poruszanych zagadnień jest dość szerokie i można w jego obrębie wydzielić 4 części o niejednorodnej objętości. W pierwszej (5 pierwszych rozdziałów, strony od 9 do 27) omówiono lokalizację północno-wschodniego podgrodzia, scharakteryzowano je na tle całego kompleksu osadniczego w Pohansku oraz wyszczególniono cele i założenia badawcze, których realizacji Autorzy podjęli się w niniejszym studium. Z zawartych tam danych dowiadujemy się, że relikty cmentarza oraz kościoła zostały odkryte w 2006 roku w trakcie wykonywania sondaży w obrębie zachodniej części wyżej wymienionego podgrodzia. Systematyczne badania wykopaliskowe rozpoczęto dwa lata później i trwały do roku 2012, a ich celem badawczym było rozpoznanie: wielkomorawskiej rotundy, cmentarza przykościelnego i obszaru wykorzystywanego do celów mieszkalno-gospodarczych. W obrębie miejsca grzebalnego odsłonięto 152 groby (w których pochowano 154 zmarłych) usytuowane w sąsiedztwie świątyni, będącej drugim kościołem w obrębie tego ośrodka³. Nekropola ta jest

¹ Publikacja udostępnia wyniki badań zrealizowanych w ramach dwóch projektów: *Mezi Velkou a přemyslovskou Moravou. Archeologie kolapsu a oživení raně středověké společnosti* oraz *Lidé na sklonku Velké Moravy: bioarcheologická a tafonomická analýza nového pohřebiště u rotundy na severovýchodním předhradí Pohanska u Břeclavi*.

² Ośrodek w Pohansku o dość znacznej powierzchni (57 ha) składa się z trzech członów: grodu i dwóch zróżnicowanych pod względem wielkości podgrodzi: północno-wschodniego i południowo-zachodniego.

³ W dotychczasowych badaniach skoncentrowano się na kościele, który wzbogacił unikalną i historycznie cenną grupę najstarszej, kamiennej architektury sakralnej na terytorium Republiki Czeskiej. Pierwszy, jednonawowy

jednym z większych tego typu obiektów funkcjonujących w okresie środkowo-grodziskowym, a skala jej rozpoznania umożliwia wielokierunkową analizę w kontekście nie tylko samego podgrodzia i grodu w Pohansku, ale również innych tego typu stanowisk związanych z państwem wielkomorawskim.

Autorzy monografii wyznaczyli sobie dość liczne cele badawcze, takie jak:

- sprecyzowanie czasu użytkowania tego miejsca grzebalnego w ramach względnej i bezwzględnej chronologii;

- ustalenie statusu społecznego osób pochowanych w kościele (rotundzie) oraz struktury społecznej wspólnoty użytkującej cmentarz;

- określenie funkcji i roli kościoła wraz z przyległą nekropolią w całej pohanskiej aglomeracji;

- próbę identyfikacji w analizowanych źródłach archeologicznych konkretnych procesów społecznych zachodzących w ówczesnej Europie, a związanych z kształtowaniem się najstarszych rodów lokalnej arystokracji.

Powyższym celom podporządkowana została analiza źródeł oraz układ całej pracy. W tej części czytelnik uzyskuje również informacje dotyczące metod zastosowanych w trakcie realizacji badań wykopaliskowych, sposobu dokumentowania zachodzących tutaj procesów stratyfikacyjnych. Rozpoznany w zachodniej części północno-wschodniego podgrodzia układ nawarstwień oraz doświadczenia badawcze zdobyte w trakcie wcześniejszych kampanii wykopaliskowych spowodowały, że badacze zdecydowali się na wprowadzenie nowej kategorii dokumentacji, którą określili jako fakt. Zdefiniowano nim anomalie o charakterze geologicznym zaobserwowaną w początkowej fazie eksploracji. Fakt dotyczył tych warstw lub obiektów, w stosunku do których w momencie odsłonięcia nie można było dokonać prawidłowej identyfikacji genetycznej, czyli jednoznacznie określić, czy są one antropogeniczne, czy pochodzenia naturalnego. W toku dalszej eksploracji precyzowano rodzaj odsłanianych obiektów (grób, obiekt osadniczy, jama posłupowa czy pozostałości ogrodzenia – rów), nadając im odpowiednią numerację, stanowiącą kontynuację numeracji ze starszych badań (oznaczenie grobów rozpoczęto od numeru H 51). W trakcie prac wykopaliskowych rejestrowano również profil zsy-piska jamy grobowej, którego spąg określał poziom

kościół zakończony absydą i narteksem odsłonięto w północno-zachodniej części grodu wraz z nekropolią w miejscu określanym jako Velmožský dvorec.

zalegania czaszki lub innych kości szkieletu. Istotnym *novum* zapoczątkowanym w 2010 roku było wprowadzanie dokumentacji grobów za pomocą metody 3D. Tę część opracowania, w znacznym stopniu o opisowym charakterze, kończy rozdział dotyczący ogólnej charakterystyki cmentarzyska, jego formy delimitacji zachowanej w postaci rowu po palisadzie (podano jego parametry wielkościowo-formalne oraz zasięg). Wskazano również na niwelację ogrodzenia wraz z koniecznością poszerzenia obszaru nekropoli. Poczynione ustalenia odniesiono do sposobów demarkacji powierzchni tego typu stanowisk zaobserwowanych przy pierwszym kościele w Pohansku oraz w pozostałych najważniejszych ośrodkach Wielkich Moraw.

Druga, najbardziej rozbudowana część monografii obejmuje kolejne 5 rozdziałów o numerach od 6 do 10 (strony 28-190), w których uzyskujemy wgląd w przeprowadzoną analizę pozyskanych źródeł i osiągnięte dzięki niej wyniki. Rozpoczyna ją opis rytuału pogrzebowego zawierający charakterystykę parametrów wielkościowych i formalnych jam grobowych, ich kubatury oraz wypełniska. W tym rozdziale rozpatrzono również obecność w grobach różnego rodzaju konstrukcji wykonanych z kamienia lub drewna, ewentualnie kości. Każdorazowo rozkład tych elementów wizualizowano na oddzielnych planach (ryciny o numeracji od 14 do 19). Wyraźnie brakuje jednego zbiorczego planu, na którym zaznaczono by końcowy rezultat rozkładu przestrzennego kamiennych konstrukcji i drewnianych elektów separujących zwłoki od jamy grobowej i zsy-pu. Omówienie ułożenia zmarłych i pochówków podwójnych oraz analiza grobów dziecięcych i ich lokalizacji w obrębie cmentarzyska kończą rozdział dotyczący cech rytuału pogrzebowego. W tej części opracowania czytelnik uzyskał także wgląd w przeprowadzone badania antropologiczne i tafonomiczne. Zawarto w niej informacje o metodzie prowadzonej analizy, zarówno na poziomie badań terenowych, jak i gabinetowych. Wykonano także studium kompletności szkieletu, określono procentowy udział zmarłych w poszczególnych grupach wiekowych, wskazano na ponad 10% dominację mężczyzn nad kobietami w tej populacji i omówiono analizę relacji wzrostu do wagi. Następny rozdział dotyczył zagadnień związanych z wyposażeniem pochówków, a więc przeprowadzono studium poszczególnych kategorii zabytków na poziomie typologiczno-chronologicznym, uzupełnionym przez analizy specjalistyczne. Podobnie jak w poprzednim rozdziale, tak i w tym na planie nekropoli wskazano

groby zawierające określone kategorie wyposażenia. Istotne miejsce w opracowaniu tego cmentarzyska zajmuje sprecyzowanie jego czasu funkcjonowania. Tego typu procedury badawcze dotyczą przeważnie ustalania początków i kresu użytkowania miejsca grzebalnego oraz etapów jego rozwoju. W tym konkretnym przypadku, zważywszy na fakt dość rozbudowanych procesów osadniczych i kulturowych zachodzących na tym miejscu, studia nad chronologią dotyczyły: 1) określenia ram czasowych funkcjonowania cmentarzyska i kościoła, 2) relacji tego zespołu sakralno-funeralnego do starszego podłoża osadniczego oraz współistniejącego z nim osadnictwa identyfikowanego z miejscem zamieszkania fundatora kościoła, 3) ustalenia relacji chronologicznych nekropoli z podgrodzia do tej odsloniętej w obrębie grodu w części zwanej Velmožský dvorec. Aby uzyskać dane umożliwiające przeanalizowanie powyżej wymienionych zagadnień, badacze przeprowadzili wielopłaszczyznowe postępowanie badawcze polegające na równoległym stosowaniu różnych i jednocześnie niezależnych metod precyzowania chronologii. Rozdział ten rozpoczynają rozważania dotyczące określenia chronologii przedmiotów będących wyposażeniem zmarłego, które zaliczono do dwóch horyzontów czasowych: wielkomorawskiego i postwielkomorawskiego. W celu ustalenia relacji czasowych pomiędzy poszczególnymi etapami zasiedlenia tego miejsca (obiekty osadnicze, cmentarz przykościelny) oraz kolejnymi fazami rozwoju nekropoli przeprowadzono studium zarejestrowanych układów nawarstwień (z uwzględnieniem stratygrafii horyzontalnej i wertykalnej). Uwaga badaczy koncentrowała się na analizie superpozycji grobów, czyli na ich położeniu w stosunku do starszych pozostałości osadniczych, rowu po palisadzie otaczającej miejsce grzebalne oraz na wzajemnym układzie jam grobowych (przecinaniu czy wkopaniu jednego grobu w drugi). Dodatkowo uściślono chronologię kilku pochówków za pomocą analizy radiowęglowej. Wyniki niezależnych ustaleń stały się podstawą wydzielenia etapów użytkowania nekropoli i jej przestrzenno-chronologicznego rozwoju. Według ustaleń badaczy służyła ona członkom trzech pokoleń wspólnoty i była użytkowana od końca (w ostatniej ćwierci) IX do 1. połowy X stulecia. Jednocześnie wskazano na możliwość wykorzystywania tego miejsca także w 2. połowie wieku X. W ostatnim rozdziale tej części publikacji zinterpretowano przestrzenną strukturę cmentarzyska. Studium zasad wewnętrznej organizacji miejsca grzebalnego z podgrodzia zostało przeprowadzone z wykorzystaniem me-

tody wprowadzonej w trakcie analizy anglosaskiego stanowiska w Raunds Furnells przez Andy'ego Bodingtona (1996). Uwzględniono w nim relacje odległościowe pomiędzy świątynią a grobami, zróżnicowanie płci i wieku, obecność różnego rodzaju struktur przestrzennych, np. sposób rozmieszczenia grobów w formie regularnych i nieregularnych rzędów, orientację pochówków w stosunku do stron świata itp. W tej procedurze zastosowano system informacji geograficznej GiS. Dzięki wykorzystaniu takich rozwiązań analitycznych wydzielono, a następnie scharakteryzowano 20 skupisk oznaczonych dużymi literami alfabetu A-U (w tym rozdziale oprócz opisu również zestawienia tabelaryczne, wykresy i plany).

Przeprowadzone w tak wnikliwy sposób opisy i analizy źródeł umożliwiły dalsze badania, których celem było określanie struktury społecznej wspólnoty pochowanej na tej nekropoli, rozpatrywanej na tle elit funkcjonujących w państwie wielkomorawskim i ówczesnej Europy. Problematyka ta stanowi trzecią część tej publikacji (rozdziały 11-13, strony 191-215). Przeprowadzona analiza struktury społecznej ludności pochowanej na nekropoli przy rotundzie została oparta na procedurze badawczej wprowadzonej do archeologii przez niemieckiego badacza Heiko Steuera. Ogólnie można stwierdzić, że studia dotyczące struktury społecznej znalazły się w kręgu zainteresowań badawczych archeologów dopiero w 2. połowie XX wieku, dzięki znacznemu wzrostowi bazy źródłowej i rozwojowi metodologii. Autorzy opracowania zdają sobie sprawę ze znacznych pułapek metodycznych pojawiających się w trakcie realizowania tego rodzaju studiów i jak to sami stwierdzają, zgadzają się z poglądem H. Steuera, w myśl którego *der Grabbrauch keine eindeutige Widerspiegelung sozialer Schichtungen liefert* (1979, 605). Tym samym liczba i rodzaj przedmiotów będących wyposażeniem zmarłego nie stanowi prostego odzwierciedlenia stopnia stratyfikacji społecznej, jak to było interpretowane w czasie starszych badań wielkomorawskich cmentarzysk. Zwrócono uwagę na bardzo dynamiczny rozwój zwyczajów pogrzebowych we wczesnym średniowieczu i ich regionalizację, tym samym procedura badawcza powinna polegać na analizie cmentarzysk zbieżnych pod względem chronologicznym, geograficznym (lokalizacja w określonym regionie) i typologicznym. W obrębie stanowisk spójnych pod względem tych trzech wyżej wymienionych kryteriów, konieczne jest poszukiwanie cech, które wyrażają indywidualny status zmarłego w hierarchii badanej społeczności. Mając świadomość różnego rodzaju problemów i ograniczeń analitycznych to-

warzyszących studiom nad strukturą społeczną społeczeństwa na podstawie analizy cmentarzysk, przyjęto za wyżej wspomnianym badaczem konieczność wykorzystania odpowiedniego modelu. Dla potrzeb analizy tego miejsca grzebalnego stworzono model teoretyczny, oparty na pojęciach takich jak rodzina, osoby o szlacheckim urodzeniu, wielmoża, nobil, drużyna czy fundator kościoła i słudzy. Wybór tych pojęć wynikał z faktu, że znajdują się one w centrum studiów historyków zajmujących się społeczeństwem wczesnego średniowiecza. Ich definicję oparto na znaczeniach wypracowanych w mediewistyce europejskiej głównie na podstawie informacji zawartych w źródłach pisanych. Wskazano na dość znaczne zróżnicowanie społeczeństwa wczesnośredniowiecznego, w którym należy się liczyć z obecnością rodzin zróżnicowanych pod względem liczebności, struktury, zamożności i prestiżu. Podkreślono, że ówczesna rodzina tworzyła złożoną strukturę, a jej centrum stanowiła para małżeńska wraz z dziećmi oraz różnego rodzaju krewni (rodzeństwo, wujostwo) oraz osoby niespokrewnione: słudzy i ludzie zależni. Najwyższy autorytet stanowiła zawsze męska głowa rodziny (tzw. *pater familias*). Istotna jest również obecność w społeczeństwie wczesnośredniowiecznym, szczególnie chrześcijańskim, fundatora/właściciela kościoła prywatnego. Badacze podjęli się przetestowania hipotezy, w myśl której w rotundzie został pochowany fundator i zarazem właściciel kościoła (być może beneficjent wielkomorawskiego suwerena), będący również głową rodu. Cmentarz funkcjonujący przy tej świątyni jest wyrazem określonych treści ideowych, które uznano za przejaw różnic wynikających z wewnętrznej struktury rodziny fundatora. Tym samym interpretację prowadzono w kierunku cmentarzyska rodowego tworzącej się wówczas lokalnej arystokracji wielkomorawskiej.

Testowanie tego hipotetycznego modelu wymagało zastosowania określonej procedury badawczej i przebiegało w kilku etapach stanowiących konsekwencję przyjętego założenia. Mając na uwadze, że ta nekropola była częścią rozległego centrum osadniczego, pierwszy poziom badań dotyczył przeanalizowania funkcji, jaką to cmentarzysko pełniło w całym założeniu, a w szczególności jego relacji do tego typu stanowisk odsłoniętych w obrębie grodziska w sąsiedztwie pierwszego kościoła (Pohansko Velmožský dvorec) oraz miejsc grzebalnych istniejących w pozostałych ośrodkach państwa wielkomorawskiego. Miał on wskazać, czy nekropola z podgrodzia nawiązuje do cmentarzysk, na których pochowano członków ówczes-

nych elit. Tym samym w procedurze tej kierowano się wspomnianymi powyżej zasadami spójności czasowej, geograficznej i typologicznej. Wynikiem prac nad ustaleniem wzajemnych relacji chronologicznych pohanskich stanowisk funeralnych (w obrębie podgrodzia i grodu) było wskazanie na istnienie między nimi przesunięcia czasowego. Dodatkowo różnicuje je jakościowe i ilościowe wyposażenie zmarłych. W pochówkach przy pierwszym kościele znajdowały się takie przedmioty, jak biżuteria wykonana ze złota, miecze i ostrogi (te ostatnie wyroby mają wskazywać na obecność konnych wojowników uznawanych za elity). Uzyskane w wyniku porównania dane stały się podstawą wyciągnięcia wniosku dotyczącego znaczenia nekropoli z podgrodzia. Stwierdzono, że wyposażenie najbogatszych pochówków z cmentarzyska przy rotundzie nie dorównuje tym rozpoznany w obrębie grodu, jak również pochówkom z najbogatszych, wielkomorawskich miejsc grzebalnych w miejscowościach Mikulčice – Na Valách, Sady, Staré Město u Uherského Hradiště – Na Špitálkách, w obrębie których także zarejestrowano znaleziska złotej biżuterii, miecze i ostrogi. Autorzy odmienności te interpretują jako wyniki różnic społecznych pomiędzy mieszkańcami grodu i podgrodzia (ludność zamieszkująca podgrodzie nie osiągnęła takiego statusu społecznego, jak mieszkańcy wyżej wspomnianych ośrodków) lub różnicami czasowymi pomiędzy tymi cmentarzyskami (cmentarz przy rotundzie jest młodszy i funkcjonował w czasie, gdy zwyczaj umieszczania wyposażenia w grobach nie był już tak rozpowszechniony). Przeprowadzenie takiego studium porównawczego było istotne z punktu widzenia nie tylko samego precyzowania chronologii, ale także historyczno-społecznej interpretacji wspólnot pochowanych na tych dwóch przykościelnych nekropolach w Pohansku. Rozpoznanie to prowadzi Autorów do wniosku, w myśl którego miejsce grzebalne przy rotundzie przypomina znane cmentarze chrześcijańskich elit Europy Środkowej z VIII-X wieku, jednak nie te, które należały do najwyższych warstw społecznych (jak to definiują Autorzy monografii – nie ze szczytów ówczesnej piramidy społecznej).

Określenie ogólnego charakteru społeczności spoczywającej przy rotundzie w Pohansku umożliwiło rozpoczęcie drugiego etapu testowania hipotezy, której celem było ustalenie statusu społecznego poszczególnych członków rodu fundatora. Na tym poziomie uwaga badaczy koncentrowała się głównie na sprecyzowaniu reguł, które zostały zastosowane w trakcie lokalizacji pochówków w obrębie miejsca grzebalne-

go w kontekście analizy statusu pochowanych w nich osób. Zważywszy na fakt, że cmentarzysko z podgrodzia należy do typu nekropoli przykościelnych, jego przestrzeń uznano za kreowaną według zdefiniowanych zasad, o których informacje utrwalono w źródłach pisanych. W myśl tych reguł wykorzystanie świątyni jako miejsca pochówków było zastrzeżone dla określonych osób, a obszar znajdujący się w jej bezpośrednim sąsiedztwie należał do najbardziej prestiżowych miejsc spoczynku. Te dane spowodowały, że analizie poddano lokalizację wcześniej wydzielonych skupisk grobów w stosunku do świątyni, a więc najważniejszego punktu nekropoli. Przeświadczenie o prestiżu miejsc w obrębie kościoła i w bezpośrednim otoczeniu budowli sakralnej skierowało uwagę badaczy w pierwszej kolejności na groby usytuowane, jak to sami wskazali, *infra ecclesiam* (skupisko A – 4 groby), a w następnej te usytuowane wokół jej murów. Zestawienie danych archeologicznych (takich cech, jak lokalizacja pochówku, forma i wielkość jam grobowych, obecność elementów izolujących zmarłego od ścian wkopu oraz brak wyposażenia) z informacjami zawartymi w źródłach pisanych dotyczącymi obowiązujących w ówczesnej Europie zasad wykorzystywania wewnętrznej przestrzeni kościołów do celów grzebalnych doprowadziło do wniosku, że spoczywający tam zmarli należeli do osób uprzywilejowanych, piastujących najważniejsze urzędy świeckie lub kościelne, takich jak fundator kościoła czy duchowny. Szczególną uwagę został obdarzony jeden z grobów znajdujących się wewnątrz rotundy, oznaczony jako H 153, który uznano za pochówek fundatora kościoła. Taka interpretacja wynikała z kilku przesłanek, do których można zaliczyć: usytuowanie pochówku w prestiżowym miejscu, w obrębie głównej osi kościoła, obecność specyficznej, trapezowatej formy jamy grobowej, której ściany zostały wyłożone kamieniami tworzącymi tzw. suchy mur (podobny sposób wykładania ścian na tym cmentarzysku zanotowano tylko w przypadku grobów dziecięcych), brak wyposażenia oraz wyjątkową budowę ciała osoby tam spoczywającej, wyraźnie odmienną pod względem cech fizycznych od reszty populacji. Drugi grób został zinterpretowany jako pochówek kapłana, a osoby spoczywające w pozostałych grobach uznano za potomków fundatora⁴. Z przeprowadzonej interpretacji poszczególnych skupisk wydzielonych przez badaczy, które hipotetycznie stanowią odbicie

zróznicowania społecznego, wynika, że cmentarz został podzielony na strefy przeznaczone dla osób o określonym statusie. Za najbardziej prestiżowe miejsce spoczynku uznano skupisko B usytuowane po południowo-wschodniej stronie rotundy, a pochowanych tam ludzi określono jako członków najbliższej rodziny fundatora (kobiety, dzieci i inni krewni). Wśród tego skupiska istotne znaczenie nadano dominującemu tam pochówkowi oznaczonemu numerem H 154, przylegającemu do zewnętrznej ściany kościoła, usytuowanemu w tej samej linii co groby męskie w jego wnętrzu. Ten najgłębszy i największy grób na całym cmentarzysku był miejscem spoczynku młodej kobiety, dość wysokiej, pochowanej bez wyposażenia. Analiza cech fizycznych obu osób (groby H 153 i H 154), sposobu lokalizacji ich grobów w stosunku do świątyni, brak wyposażenia oraz zbliżone daty radiowęglowe spowodowały, że uznano ich za parę i przypisano im wyjątkową pozycję społeczną. Do prestiżowych miejsc spoczynku wskazujących na wyższy status społeczny pochowanych osób zaliczono również skupiska oznaczone literami D, E, F położone w sąsiedztwie świątyni, gdzie między innymi usytuowano groby dzieci (pozostałe dzieci, nie cieszące się tak wysokim statusem społecznym, zostały pochowane tuż przy palisadzie – skupisko L). Miejsce w sąsiedztwie świątyni, na południe od niej, zostało również zarezerwowane dla członków orszaku i ich rodzin (groby ze skupisk C, G, I, J). Część osób należących do tej wspólnoty została pochowana poza granicami cmentarzyska, wzdłuż jego ogrodzenia lub w specjalnie wyznaczonych obszarach. Taka lokalizacja pochówków nie musiała wynikać z niższego statusu społecznego, ale z różnic ideologicznych, może nie byli to chrześcijanie? Nie wykluczono, że niektóre pochówki mogły należeć do cudzoziemców związanych z rodziną księcia. Na skraju cmentarza znajdowały się groby ludzi, głównie kobiet, z najniższych poziomów hierarchii społecznej. Generalnie jednak na cmentarzysku nie zidentyfikowano większej liczby pochówków, które można by jednoznacznie powiązać ze sługami, niewolnikami lub innymi zmarginalizowanymi społecznie grupami.

Rezultatem przeprowadzonych studiów jest stwierdzenie, że nekropola była użytkowana około 70 lat, przez wspólnotę liczącą od 60 do 90 osób, którą można skorelować z wczesnośredniowiecznym rodem. Wspólnota ta wykazuje bardziej naturalną strukturę demograficzną (mężczyźni 56%, kobiety 44%), niż ta pochowana na cmentarzu w obrębie grodu, gdzie wyraźnie dominowały groby męskie (stosunek męz-

⁴ Istotną byłaby weryfikacja założenia dotyczącego pokrewieństwa przez badania genetyczne.

czyn i kobiet – 65% : 35%). Jednocześnie badacze wskazują, że pod względem struktury cmentarzysko przy rotundzie nie różni się od innych nekropoli środkowoeuropejskich. Dopełnieniem studiów miejsca grzebalnego są częściowo już przeprowadzone prace wykopaliskowe, których celem jest rozpoznanie zabudowań o charakterze mieszkalnym i gospodarczym związanych z rodziną wielmoży. Z wstępnych ustaleń wiadomo, że obszar mieszkalny był oddzielony od cmentarza i kościoła pasem o szerokości około 4 m wolnym od zabudowy i stanowiła element planowego układu zabudowy podgródzia.

W części podsumowującej wyniki badań Autorzy podjęli się przeanalizowania jeszcze jednego problemu. Zadali pytanie, czy można uzyskane ustalenia powiązać z konkretnymi procesami społecznymi zachodzącymi we wczesnośredniowiecznej Europie – na przykład z utworzeniem najstarszych dynastii lokalnej arystokracji? W pracy wskazano kilka argumentów potwierdzających taką możliwość. Wśród nich należy wymienić: obecność pochówków w obrębie rotundy uważanej za kościół prywatny, uznanie jednej z pochowanych tam osób za fundatora. Zasugerowano, że człowiek ten mógł być urzędnikiem lub beneficjentem wielkomorawskiego księcia. *Per analogiam* zostały przywołane terminy takie jak: *comes vici*, (Wikgraf), *Wicgerefa*, którymi określano urzędników funkcjonujących w emporiach reprezentujących interesy władców (Autorzy powołują się na pracę Jankuhn 1986). Dla obszaru Czech informacje potwierdzające obecność urzędników sprawujących władzę w obrębie grodu zostały zawarte w kronice Kosmasa. Szczególnie pomocny w ustaleniu procesów zachodzących na przełomie IX i X stulecia w obrębie Pohanska był przekaz dotyczący kasztelana grodu w Bilinie Mściszsa, oddający sytuację zaistniałą w początkach 2. połowy XI wieku (rok 1061). Z opisu wynika, że Mściszsa, będąc książęciem urzędnikiem, był jednocześnie fundatorem kościoła. Stąd założenie pozwalające wyciągnąć wniosek, że fundator kościoła (mężczyzna pochowany w grobie H 153) mógł pełnić funkcję urzędnika w grodzie pohanskim. Na pewnego rodzaju związek osoby pochowanej w grobie H 153 z kasztelanem Mściszsem przypuszczalnie wskazuje jeszcze jedna przesłanka. Fakt, że kasztelan był fundatorem kościoła, nie uratował go przed karą księcia za dawne przewinienia. Został on odsunięty od sprawowanego urzędu, a życie uratował dzięki ostrzeżeniu biskupa. Mężczyzna pochowany w rotundzie zginął śmiercią tragiczną, w wyniku dekapitacji, o czym świadczy nienaturalne ułożenie czaszki. Nasunęło to sugestie,

że być może jego śmierć wynikała z podobnej przyczyny, jakiegoś sprzeniewierzenia się woli zwierzchnika. Tego typu analiza doprowadziła do wniosku, w myśl którego cmentarzysko w Pohansku jest przykładem nekropoli przeznaczonej dla przedstawicieli tworzącej się arystokracji.

Ostatnia, czwarta część to katalog odkrytych grobów ułożony zgodnie z numeracją (od strony 223). Rozpoczyna go ustrukturyzowany opis grobów uzupełniony planami przedstawiającymi jamę grobową wraz ze szkieletem na tle zarejestrowanej horyzontalnej stratygrafii. W charakterystyce poszczególnych grobów uwzględniono informacje dotyczące: roku badań; oznaczenia kwartału (lokalizacja grobu); odległości grobu od rotundy i pozycji względem niej; numeru kontekstu; relacji stratygraficznej; zasypiska jamy; inwentarza pozyskanego z zasypu; opisu jamy grobowej; elementów konstrukcji kamiennych lub drewnianych; analizy antropologicznej; wyposażenia grobowego; opisu artefaktów. Całość opisu kończy punkt „uwagi”. Katalog dopełniają wspomniane już na samym początku tablice z rycinami i połową dokumentacją fotograficzną.

Podsumowując można stwierdzić, że recenzowana publikacja jest przykładem wnikliwej analizy reliktyw cmentarza przykościelnego funkcjonującego w jednym z ważniejszych wielkomorawskich ośrodków. Jednocześnie stanowi kolejny krok w studiach nad strukturą społeczności żyjącej we wczesnym średniowieczu. Dzięki poruszanej problematyce wpisuje się ona w szeroką dyskusję dotyczącą kształtowania się elit ówczesnej Europy. Monografia ta jest przykładem studiów, w których identyfikacji przedstawicieli poszczególnych warstw społecznych dokonano w wyniku testowania teoretycznego modelu, którego założenia oparto o informacje zawarte w źródłach pisanych oraz wyniki studiów dotyczących rytuału pogrzebowego realizowanych w różnych częściach Europy. Tym samym w założeniach, które legły u podstaw konstruowania modelu struktury społecznej, nastąpiło odejście od prostych interpretacji, w myśl których bogate wyposażenie pochówków oznacza przedstawicieli elit. Cenna jest również sugestia, wskazująca na użytkowanie cmentarza przykościelnego przez osoby niekoniecznie w pełni związane z eschatologią chrześcijańską. Pewnego rodzaju technicznym problemem związanych z korzystaniem z pracy jest brak numeracji grobów na poszczególnych rycinach. Taki zabieg podyktowany był prawdopodobnie chęcią stworzenia przejrzystości planów, jednak każdorazowa weryfikacja informacji o numerze grobu z rycinami

o numerach 143-144 jest nieznacznym utrudnieniem. Pewnego rodzaju naukowy niedosyt czuje czytelnik z powodu braku analiz DNA i nielicznych oznaczeń radiowęglowych pochowanych osób.

Boddington A. 1996. *Raunds Furnells. The Anglo-Saxon church and churchyard*. London English Heritage.

Jankuhn H. 1986. *Haithabu. Ein Handelsplatz der Wikingerzeit*. Karl Wachholtz.

Steuer H. 1979. Frühgeschichtliche Sozialstrukturen in Mitteleuropa. Zur Analyse der Auswertungsmethoden des archäologischen Quellenmaterials. (W:) H. Jankuhn, R. Wenskus (red.), *Geschichtswissenschaft und Archäologie, Untersuchungen zur Siedlungs-, Wirtschafts- und Kirchengeschichte*. Sigmaringen-Thorbecke, 595-633.

Justyna Kolenda

Adres Autorki:

Dr Justyna Kolenda
Ośrodek Badań nad Kulturą Późnego Antyku
i Wczesnego Średniowiecza
Instytut Archeologii i Etnologii PAN
ul. Więzienna 6
50-118 Wrocław
e-mail: jko@arch.pan.wroc.pl

